

Eski Mezopotamya'da İdeal Yer Tasavvuru: Dilmun

► Araştırma makalesi / Research article

Mehmet Emin GÜLER

Dr., TRT / Dr., TRT | ROR ID: 02jz0640 | Diyarbakır, Türkiye

ORCID: 0000-0002-1483-0262 | eminguler00@hotmail.com

Atf: Güler, Mehmet Emin. "Eski Mezopotamya'da İdeal Yer Tasavvuru: Dilmun". *Milel ve Nihal* 23/1 (2026), 173-191.

Öz

Dinlerin temel özelliklerinden biri, insanın geçici ve acı dolu varoluşuna alternatif sunabilmesidir. Neredeyse bütün dinler, takipçilerine sorunların ve kısıtlamaların olmadığı mutlu bir yaşam umudu sunmaktadır. Eski Yakındoğu'da dinlerin ideal yer ve yaşam inançları konusunda bazı farklılıklar olmakla birlikte, bu alanda özellikle Dilmun, Aden Bahçesi ve Cennet inançları dikkat çekmektedir. Bu üç farklı yaklaşımda ideal yer, tatlı su kaynaklarına, bahçe biçimine, sorunların olmadığı yaşama ve tarımsal bağlama sahiptir. Çivi yazılı metinlerde bu fenomenin önemli bir arketipi olarak, Dilmun öne çıkmaktadır. Dilmun'un konumu konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Bununla birlikte, bu yerin Basra Körfezi'nin ortasındaki Bahreyn adasını, Körfez'in başında bulunan Feyleke (Failaka) adasını ve bunların arasında uzanan Arap kıyı şeridini kapsayan bölge olduğu yaklaşımı kabul görmektedir. Eski Mezopotamya'da ölümden sonraki yaşama yönelik karamsar ve kötümser bir bakış açısı bulunmaktaydı. Bu bakış açısının, ideal yerin ölümden sonra değil de yeryüzünde bulunduğu inancında etkili olduğu tahmin edilmektedir. Çivi yazılı metinler üzerinden Eski Mezopotamya'nın ideal yer inancını ve düşüncesini kapsamlı ve tasvirî (deskriptif) bir şekilde ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada, Dinler Tarihi disiplininin tarihi mukayese yöntemi kullanılmaktadır. Bununla birlikte hermenötik ve fenomenolojik yöntemler dikkate alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Eski Mezopotamya, Dilmun, Cennet, Aden Bahçesi.

The Ideal Place Concept in Ancient Mesopotamia: Dilmun

Cite as: Güler, Mehmet Emin. "The Ideal Place Concept in Ancient Mesopotamia: Dilmun". *Milel ve Nihal* 23/1 (2026), 173-191.

Abstract

One of the fundamental characteristics of religions is their ability to offer an alternative to humanity's transient and painful existence. Almost all religions offer their followers the hope of a happy life free from problems and constraints. While there are some differences in the beliefs of ancient Near Eastern religions regarding the ideal place and life, the beliefs of Dilmun, the Garden of Eden, and Paradise are particularly noteworthy in this regard. In these three different approaches, the ideal place has sweet water sources, a garden-like form, a life free of problems, and a divine connection. In cuneiform texts, Dilmun stands out as an important archetype of this phenomenon. Different views have been put forward regarding the location of Dilmun. However, the approach that this place encompasses the area including the island of Bahrain in the middle of the Persian Gulf, the island of Feyleke (Failaka) at the head of the Gulf, and the Arabian coastal strip stretching between them is widely accepted. In ancient Mesopotamia, there was a pessimistic and gloomy view of life after death. It is believed that this view influenced the belief that the ideal place was on earth, not after death. This study aims to comprehensively and descriptively reveal the ancient Mesopotamian belief and concept of the ideal place through cuneiform texts, using the historical comparative method of the discipline of History of Religions. However, hermeneutic and phenomenological methods are also taken into consideration.

Keywords: History of Religions, Ancient Mesopotamia, Dilmun, Paradise, Garden of Eden.

Giriş

Eski Yunancada ara veya orta anlamında “mesos”, nehir anlamına gelen “potamos” ve mekân sözcüklerinin ardına konulan “ia” ekinin bir araya getirilmesiyle oluşan Mezopotamya, iki nehir (Fırat ve Dicle) arasındaki coğrafyayı ifade etmektedir.¹ Bu coğrafyanın temel unsuru olarak Sümerler, Akadlar, Asurlular ve Babiller öne çıkmaktadır.² İlk uygarlıkların görüldüğü bu coğrafya, aynı zamanda ilk kurumsal ve örgütlü dinlere ev sahipliği yapmıştır.³ Birçok yeniliğin ilk defa görüldüğü bir coğrafya olmasından dolayı, Eski Mezopotamya uygarlığın beşiği olarak nitelendirilmektedir.⁴ Modern dünyanın öne çıkan fenomenleri; Sümer, Akad, Asur, Babil, Mısır, Grek ve Roma gibi eski uygarlıkların kültürel mirası sayesinde anlaşılmaktadır. Din, yazı, hukuk ve sanat gibi uzun ve köklü geçmişe sahip olan fenomenler, bu uygarlıkların mirası olarak görülmektedir.⁵ Bu uygarlıkların dikkat çeken ve yaygın miraslarından biri, sorunların ve kısıtlamaların olmadığı ve mutlu yaşamın bulunduğu ideal yer inancı ve düşüncesidir. Bu inancı ve düşünceyi birçok dinde ve kültürde farklı oranlarda ve biçimlerde görmek mümkündür.

Bir dinin ön koşulları konusunda yapılacak olan listenin üst sıralarında, idealize edilmiş yer düşüncesinin bulunacağı ifade edilmektedir. Dinlerin temel özelliklerinden biri, insanın geçici ve acı dolu varoluşuna alternatif sunabilmesidir. Neredeyse bütün dinler, müntesiplerine sorunların ve kısıtlamaların olmadığı mutlu bir yaşam umudu vermektedir. Bu yaşam umudu, dinlerin en eski fenomenlerinden biri olarak öne çıkmaktadır.⁶ Bu fenomenin arketipine, Mezopotamya coğrafyası ev sahipliği yapmaktadır.

Mezopotamya’da genel olarak yeryüzü, hierofanın (kutsalın tezahürünün) bir parçası olan gökyüzünün bir yansıması olarak görülmüştür. Gökyüzünde bulunan unsurların, yeryüzünde bir karşılığı bulunmaktaydı.⁷ Bu düşünce ile bağlantılı olarak, söz konusu coğrafyada gökyüzü tanrılara özgü bir ideal yer ve tanrıların mekânı olarak görülmüştür.⁸ Gökyüzüne göre daha somut ve açık bir nitelik taşıyan, yeryüzünde yer alan ve insanın erişimine açık olan ideal yer, Dilmun olarak adlandırılmaktadır⁹ ve bu araştırmanın temel konusudur.

Eski Mezopotamya’nın ideal yer yaklaşımı konusunda Batı dünyasında hem dönemsel ve bölgesel hem de genel olarak çok sayıda araştırma bulunmaktadır.¹⁰ Bu araştırmalarda Kitab-

¹ Gary Miller, *The Tigris and Euphrates: Rivers of the Fertile Crescent* (New York: Crabtree Publishing Company, 2010), 5.

² Shilpa Mehta-Jones, *Life in Ancient Mesopotamia* (New York vd.: Crabtree Publishing Company, 2005), 8.

³ Eric Cline-Sarolta Takacs (ed.), *The Ancient World Civilizations of the Near East and Southwest Asia* (New York: Sharpe Reference Publishing, 2007), 4.

⁴ Norman Bancroft Hunt (ed.), *Living in Ancient Mesopotamia* (New York: Chelsea House Publishing, 2009), 7.

⁵ Ivar Lissner, *Uygarlık Tarihi*, çev. Adli Moran (İstanbul: Nokta Kitap, 2012), 7.

⁶ Matthew Kneale, *Bir Ateistin İnanç Tarihiçesi: En Sıra Dışı İcadımızı Anlamak*, çev. Şahika Tokel (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 18.

⁷ Harun Duman, *Bir Zamanlar Yukarıda: Antik Mezopotamya Dininin Göksel Yönü ve Kebanetleri* (İstanbul: Sarmal Kitapevi, 2025), 34-35.

⁸ bk. Mehmet Emin Güler, *Antik Mezopotamyanın Çivi Yazılı Metinleri ile Kuran’ın 100 Ortak Özelliği* (İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2026), 228-231; Wayne Horowitz, *Mesopotamian Cosmic Geography* (Indiana: Eisenbrauns Publishing, 1998), 8-16.

⁹ Horowitz, *Mesopotamian Cosmic Geography*, 328-329.

¹⁰ bk. Alfred Jeremias, *The Babylonian Conception of Heaven and Hell* (London: Davit Nutt Publishing, 1902); Bendt Alster, “Dilmun, Bahrain, and the Alleged Paradise in Sumerian Myth and Literature”, *Dilmun: New*

ı Mukaddes'in Aden Bahçesi tasviri dikkate değer bir oranda etkili olmuştur. Ülkemizde bu konuyu ve özellikle İslam geleneğinin Cennet tasviri bağlamında ve mukayesesinde ele alan çalışmaların oldukça yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı bu çalışma, alanında büyük bir boşluğu doldurma, konuya farklı bir bakış açısı kazandırma, insanlığın ve dinlerin ideal yer konusundaki arketiplerini ortaya koyma ve bu konudaki çalışmaların yapılmasına önayak olma amacı taşımaktadır. Bu çalışmada Dinler Tarihi disiplininin tarihi mukayese yöntemi kullanılmaktadır. Bunun yanında hermenötik ve fenomenolojik yaklaşımlar göz ardı edilmemektedir. Burada Mezopotamya dininin¹¹ ve halklarının ideal yer düşüncesi, tarihsel bağlamda ve farklı kültürlerin ve dinlerin ideal yer inancı ile mukayeseli olarak ele alınmaktadır.

1. Mezopotamya'da Ölümünden Sonra Yaşam İnancı

Mezopotamya'da idealize edilmiş bir yerin, ölümden sonraki yaşamda değil de yeryüzünde olduğu düşüncesi, dönemin insanların ölüme ve ölümden sonraki yaşama bakış açısıyla yakından ilgilidir. Mezopotamya'da ölüm, tanrıların insanlar için takdir ettiği bir karar olarak görülmektedir. Gılgamış Destanı'nda, "*Tanrılar insanları yarattığında onlara ölümü layık gördüler ve insanın hayatı tanrıların elindedir.*" ifadesi geçmektedir.¹² Metinlerde Gılgamış'ın eşi, evlatları, şarapçısı, berberi, müzisyenleri ve diğer hizmetkarları ile birlikte defnedildiği anlaşılmaktadır.¹³ Sümerlere ait mezarlarda yiyecekler, içecekler, müzik enstrümanları, aksesuarlar, silah ve oyun malzemeleri ortaya çıkartılmıştır.¹⁴ Kişinin eşyaları ve hizmetkârları ile gömülmesi, ölümden sonra yaşam inancını göstermektedir.

Metinlerde yeraltı veya ölümler diyarı, *arallû* sözcüğü ile ifade edilmektedir. Bunun yanında *arallû* için geri dönüşü olmayan yer anlamına gelen *mât lā târi* nitelemesinin yapıldığı görülmektedir. Bunaltıcı ve karanlık bir yer olarak tasvir edilen *arallû* diyarında perişan ve ümitsiz bir yaşam süren ve besinleri toz, toprak ve çamur olan ölümler, tüylerden oluşan elbiseler giydikleri için kuşlara benzetilmektedir. Her tarafın toz ve toprak olduğu bu yerde, sevinç, huzur ve mutluluk bulunmamaktadır.¹⁵ *İştâr Ölüler Dünyası'na İniyor* adlı metinde Ölüler Dünyası, "*Hiçbir boğa inekle çiftleşmedi, tek bir eşek bile dışısı ile ilişkiye girmede, tek bir erkek bile hamile bırakmadı dışısını, bütün canlılar yalnız uyuyordu*

Studies in the Archaeology and Early History of Bahrain, ed. Daniel T. Potts, (BBVO 2) (Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 1983); Stephen Langdon, *Sumerian Epic of Paradise, The Flood and the Fall of Man* (Philadelphia: University Museum Publications, 1915); C. C. Lamberg-Karlovsky, "Dilmun: Gateway to Immortality", *Journal of Near Eastern Studies* 41 /1 (1982), 45-50; Samuel Noah Kramer, "The Indus Civilization and Dilmun: The Sumerian Paradise Land", *Expedition Magazine* 6/3 (1964), 44-52; Samuel Noah Kramer, "Dilmun: Quest for Paradise", *Antiquity* 37/146 (1963), 111-115; Randolf Rausch vd., "The Riddle of the Springs of Dilmun-Does the Gilgamesh Epic Tell the Truth?", *Historical Note* 52/4 (2014), 640-644 vd.

¹¹ bk. Mehmet Emin Güler, "Antik Mezopotamya'da Görülen Dini İnanç ve Uygulamalar: Mezopotamya Dini", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (01 Aralık 2024).

¹² Andrew R. George, *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts* (Oxford: Oxford University Press, 2003), Tablet X; Thorkild Jacobsen, *Karanlığın Hazinele: Mezopotamya Dininin Tarihi*, çev. Sibel Erduman (İstanbul: Paris Yayınları, 2017), 270.

¹³ Pierre Bordreuil vd., *Tarihin Başlangıçları: Eski Yakındoğun Kültür ve Uygarlıkları*, çev. Levent Başaran (İstanbul: Alfa Yayınları, 2014), 490.

¹⁴ Harriet Crawford, *Sümer ve Sümerler* çev. Nihal Uzan (Ankara: Arkadaş Yayınları, 3.Baskı, 2015), 141.

¹⁵ Leonard William King, *Babil Mitolojisi: Mezopotamya Efsaneleri ve İnanışları*, çev. İnönü Korkmaz (İstanbul: Maya Yayınları, 2019), 35; bk. Yeşim Dilek, "Eski Mezopotamya'da Öteki Dünya Algısının Yeraltı Tanrıçası Ereşkigal Bağlamında Değerlendirilmesi", *EskiYeni* 56/1 (Mart 2025), 244-245.

odasında, herkes tek başına uyuyordu yatağında.” biçiminde ifade edilmektedir.¹⁶ Burada ölümler diyarının sakinlerinin şiddetli bir yalnızlık yaşadığı ve cinsel birleşmeden mahrum olduğu vurgulanmaktadır.

Ölen kişinin ruhu veya hayaleti olarak ifade edilen *gidim*'in (veya Sümerce *gedim*, Akadca *etemmu*) *irkalla*'ya gittiğine inanılırdı. Bunun yanında *kur*, *arali*, *ganzer*, *ki*, *ki-gal*, *ki-ür* ve *urugal* gibi kavramların, öteki dünyayı belirtecek şekilde kullanıldığını görmek mümkündür.¹⁷ Metinlerden *gidim*'in hastalıkların kaynağı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁸ Mezopotamya'da ölümden sonra bir yaşamın olduğu inancı açık bir şekilde görülmekle birlikte, ölümden sonra yaşam; zevklerden yoksun, karanlık, kötü, acı verici ve üzüntü dolu bir nitelikte tasvir edilmektedir. Bundan dolayı ölümden sonra yaşama yönelik olumsuz ve kötümser bir yaklaşım hâkim olmuştur. Mezopotamyalılar, ölümün ardında tozlu ve neşesiz bir yeraltı dünyasında kasvetli bir sonsuzluğa inanmaktaydı. Metinlerde ölümden sonraki yaşama yönelik tasvirler, Hıristiyan ve İslam dini geleneklerindeki Cehennem'e ve Yunanlıların Hades'ine benzemektedir.¹⁹ Ölümden sonraki yaşama yönelik bu karamsar ve kötümser bakış açısının, sorunların ve kısıtlamaların olmadığı ve mutlu bir yaşamın hâkim olduğu ideal yerin ölümden sonra değil de yeryüzünde bulunduğu yaklaşımının oluşmasında etkili olduğu tahmin edilmektedir. Burada ölümden sonraki yaşam, ideal yerin zıttı bir nitelikte tasvir edilmektedir. Bu tasvirin, daha sonra varlık gösteren dinlerin azap ve arınma yeri (Şeol, Cehennem, Hades-Tartaros, Naraka gibi) inanç ve düşüncesinin arketipini içerdiği söylenebilir.

2. Mezopotamya Literatüründe İdeal Yer Tasviri

Mezopotamya'da ideal bir yer düşüncesinin kökenini, dönemin coğrafi, sosyal, ekonomik ve politik koşullarında ve bu koşulların sonucunda yaşama yönelik oluşan umutsuz ve kötümser bakış açısında arayan yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu coğrafyanın en eski halklarından biri olan Sümerler, tüm yaşamı boş ve insanı kaprisli ve çoğu zaman kötü niyetli bir kaderin güçsüz yaratığı olarak görüyordu. Onların dünyaya ilişkin bu umutsuz bakış açısında, coğrafyanın ve Semitik dili konuşan halkların genel olarak karamsar dini fikirlerinin etkili olduğu düşünülmektedir. Fırat ve Dicle nehirlerinin beklenmedik taşkınlıkları, şehir devletleri arasındaki mücadeleler ve farklı toplulukların yağma ve saldırıları, huzurdan uzak ve tedirgin bir toplumsal ruh hâlinin ve zihin yapısının oluşmasında etkili olmuştur. Bu koşulların ve toplum psikolojisinin, dünyevi varoluşun acısını ve sıkıntısını dindirecek idealize edilmiş bir yer arayışına ittiği düşünülmektedir.²⁰

Birçok kültürde ve dinde, dünyadaki yaşamdan farklı olarak sorunların olmadığı ideal ve mükemmel bir yerin olduğu düşüncesi ve inancı görülmektedir. Çivi yazılı metinlerde bu yer Dilmun (veya Tilmun/Telmun) olarak adlandırılmakta ve yeryüzünde olduğu

¹⁶ Jean Bottero-Samuel Noah Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, çev. Alp Tümertekin (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 361-364.

¹⁷ Ömer Kahya, “Sumerce Kaynaklara Göre Ölümler Diyarı'nın Yeri”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 9 /2 (2015), 27.

¹⁸ Tom Head, *Ancient Mesopotamia* (Minnesota: Abdo Publishing, 2015), 69.

¹⁹ Michael Rice, *The Archaeology of the Arabian Gulf C. 5000-323 BC* (London-New York: Routledge Publishing, 1994), 128.

²⁰ Rice, *The Archaeology of the Arabian Gulf C. 5000-323 BC*, 127-128.

anlaşılmaktadır. Dilmun ile ilgili bilgi veren kaynakların başında *Enki*²¹ ve *Ninhursag* olarak adlandırılan mitolojik metin gelmektedir. Hem bir ülke hem de bir şehir olarak tasvir edilen Dilmun'un, dönemin sakinleri için uzak diyarlardan Mezopotamya'ya yapılan yolculuklarda bir durak veya mola yeri olarak kullanılan bir bölge olduğu düşünülmektedir. Bu mitolojik anlatıda Dilmun'un Mezopotamya sınırlarının ötesinde yer alan ideal ve mükemmel bir yer olarak tasvir edilmesi, bu düşünceyi desteklemektedir.²² *Enki ve Ninhursag* anlatısında Dilmun şöyle tasvir edilmektedir:

“Şehir saf ve ona layık olanlar sizlersiniz!

Dilmun diyarı saf!

Sümer saf ve ona layık olanlar sizlersiniz!

Dilmun diyarı saf!

Dilmun diyarı saf idi!

Dilmun diyarı el değmemiş idi!

Dilmun diyarı el değmemiş idi!

Dilmun diyarı bozulmamış idi!

Enki, eşi ile birlikte uzandığı Dilmun'da tek başına uzandığında, o yer el değmemişti, o yer bozulmamıştı!

Enki, Ninsikila ile birlikte uzandığı Dilmun'da tek başına uzandığında, o yer el değmemişti, o yer bozulmamıştı.

Enki, Ninsikila ile birlikte uzandığı Dilmun'da tek başına uzandığında, o yer el değmemişti, o yer bozulmamıştı.”²³

Bu mitolojik anlatının devamında Dilmun'un özellikleri şöyle verilmektedir:

“Bu bölge (Dilmun) Enki oraya yerleştiğinde, Ninsikila ile

Bu bölge saf ve ışık saçar oldu!

Daha önce Dilmun' da hiçbir karga gaklamazdı,

Tek bir keklik duyulmazdı

Tek bir aslan öldürmezdi

Tek bir kurt bile saldırmazdı koyunlara

Oğlak kaçırın yaban köpeği bilinmezdi;

Ekinleri yiyip bitiren yabandomuzu, bilinmezdi!

Gökteki tek bir kuş gelip galalamadı

Dul bir kadının damına serdiği maltı

Kafası eğik tek bir güvercin bile yoktu!

"Gözlerim ağrıyor!" diyecek gözü ağrıyan tek bir kişi bile yoktu.

Yaşlı bir kadın olduğunu itiraf edecek tek yaşlı kadın yoktu.

"Yaşlı bir adamım ben!" diyecek tek bir yaşlı adam yoktu.

²¹ Sümerlerce Enki ve Akadca Ea ismi ile ifade edilen bu tanrı, bilgelik ve su tanrısı olarak bilinmektedir (bk. Samuel Noah Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, çev. Hamide Koyukan (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2000).

²² William W. Hallo, *The World's Oldest Literature: Studies in Sumerian Belles-Lettres* (Leiden-Boston: Brill Publishing, 2010), 552.

²³ Thorkild Jacobsen, *The Harps That Once: Sumerian Poetry in Translation* (New Haven-London: Yale University Press, 1987), 185.

Yıkanacak tek bir genç kız bile yoktu!
 Kente salacak duru bir su bile yoktu!
 Kimse geçmiyordu nehri "Haydi bakalım!" diye bağırarak
 Tek bir tellal bile yoktu dolaşan
 Tek bir seyyar şair bile yoktu methiyeler düzen
 Ya da kentin girişinde yakarıştta bulunan!"²⁴

Bu mitolojik anlatıda Dilmun hem saf ve temiz bir bölge hem de insana rahatsızlık verecek unsurların ve kısıtlamaların bulunmadığı bir diyar olarak tasvir edilmektedir. Enki'nin Dilmun'un yönetimini ve gözetimini verdiği tanrıçanın adı, "saf kraliçe" anlamındadır. Bu anlam, Dilmun'un temizliğine ve saflığına yapılan vurguları güçlendirmektedir.²⁵ Bunun yanında bu diyarın tanrılara layık mükemmel bir yer olduğu yaklaşımı görülmektedir. Bu anlatıda Dilmun'da hastalığın ve yaşlılığın bulunmadığı vurgulanmaktadır. İslam geleneğinde Cennet'te herkesin genç ve hatta 33 yaşında olacağı inancı bulunmaktadır. Bunun yanında hastalıkların ve sıkıntıların olmayacağına inanılmaktadır.²⁶ İslam geleneğinde bulunan Cennet inancının arketiplerinin çivi yazılı metinlerde görüldüğü anlaşılmaktadır. Diğer taraftan bu çivi yazılı mitolojik metin, ideal yer tasavvurunda dönemin insanını rahatsız eden unsurların ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Metinde bu unsurlar; kuşların rahatsız edici gürültüsü, aslan, kurt ve yaban köpeği gibi yırtıcı hayvanların tehlikesi, kuş ve yaban domuzu gibi mahsule zarar veren canlılar, hastalık ve yaşlılık gibi problemler ve insan bağrısları biçiminde verilmektedir. Metinlerde Dilmun, sınırsız zevklerin olduğu bir yer olarak değil de sıkıntıların ve kısıtlamaların olmadığı bir diyar olarak öne çıkartılmaktadır. Bu yaklaşım dönemin insanın inanç ve düşünce yapısında, acidan sakınmanın zevki elde etmekten daha etkili olduğunu göstermektedir. Dilmun'un geçtiği Tufan anlatısının son kısmı şöyledir:

"Giderek daha fazla hayvan yeryüzüne indi. Kral Ziusudra, An ve Enlil'in önünde yere kapandı. An ve Enlil, Ziudsura'ya merhametle davrandılar... Ona tanrılarinki gibi bir yaşam bahsettiler, ona sonsuz yaşam verdiler. O zamanlar, hayvanları ve insanlığın tohumunu korumak için kral Ziudsura'yı denizaşırı bir ülkeye, güneşin doğduğu Dilmun topraklarına, yerleştirdiler."²⁷

Burada güneşin doğduğu tarafta ve deniz aşırı bir ülke olarak nitelenen Dilmun, tanrılara layık ve sonsuz bir yaşam ile özdeşleştirilmektedir. *Tanrıça Ninisina'ya bir şir-gida* (uzun şarkı) olarak adlandırılan metinde bu tanrıça evini şöyle övmektedir:

"Benim evim, gök ve yerin kozmik sınırı olan Isin'in evidir, kokusu hiç azalmayan kokulu bir sedir ormanıdır, içi bolluk içinde kurulmuş bir dağdır. Dilmun ülkesi var olmadan önce, benim evim bir hurma ağacından yaratıldı. Dilmun ülkesi var olmadan önce, Isin bir hurma ağacından yaratıldı..."²⁸

Çivi yazılı tabletlerde Dilmun, bol su ve bereket ülkesidir. Diğer bir deyişle tam anlamıyla ideal ve mükemmel bir yerdir.²⁹ *Enki ve Dünya Düzeni* adlı mitolojik anlatıda bu tanrının

²⁴ Bottero-Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 169.

²⁵ Kramer, "The Indus Civilization and Dilmun: The Sumerian Paradise Land", 48.

²⁶ bk. Bekir Topaloğlu, "Cennet", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, Cilt 7, 1993), 376-386.

²⁷ Jeremy Black vd., *The Literature of Ancient Sumer* (Oxford vd.: Oxford University Press, 2004), 214-215.

²⁸ Black vd., *The Literature of Ancient Sumer*, 256.

²⁹ J. Edward Wright, *The Early History of Heaven* (Oxford vd.: Oxford University Press, 2000), 30.

dünya düzenini sağlayışı tasvir edilmektedir. Bu metinde tanrı Enki'nin, Magan ve Dilmun topraklarını kutsaması şöyle anlatılmaktadır:

“Magan ve Dilmun toprakları
Bana, Enki'ye baktılar,
Dilmun gemisini karaya çektiler,
Magan gemisini gökyüzüne kadar doldurdular...
Dilmun topraklarını temizledi, arındırdı,
Ninsikil'i bu toprakların sorumlusu yaptı.
...balık yer...hurma yer.”³⁰

Akad kralı Sargon'un zaferlerinin anlatıldığı bir metin, “*Kiş kralı Sargon, otuz dört savaşta zafer kazandı. Deniz kıyısına kadar uzanan şebir surlarını yıktı. Meluhha, Magan ve Dilmun gemilerini Agade rıhtımına demirledi...*”³¹ biçiminde başlamaktadır. Bu metinlerde Dilmun'un Mezopotamya'nın deniz ticaretindeki yeri ve önemi ortaya çıkmaktadır. Sümerler idealize ettikleri diyarı, “Yaşayanlar Ülkesi” biçiminde tanımlamaktadır.³² Gılgamış Destanı'nda bu yaklaşım, “*Efendi, Yaşayanlar Ülkesi (Dilmun)'ne yöneldi. Efendi Gılgamış, Yaşayanlar Ülkesi'ne yöneldi.*” biçiminde yer almaktadır. Bu anlatıda “Yaşayanlar Ülkesi” Ziusudra'nın yaşadığı Dilmun için kullanılmaktadır.³³ Sümerlerin sevgi ve saygı gösterdiği Dilmun ülkesinin neden ideal bir yer olarak tercih edildiği tam olarak bilinmemektedir.³⁴ *Ur-Nammu'nun Ölümü* olarak adlandırılan bir metinde, “*Krala çşlik eden askerler göz yaşlarına boğuldu: tekneleri, Dilmun kadar yabancı bir ülkede batmıştı...*” ifadeleri yer almaktadır.³⁵ Bu ifadeler, Dilmun'un uzak ve yabancı bir ülke olarak görüldüğü düşüncesini desteklemektedir.

Babiller Dilmun'u, hastalık ve şiddetin olmadığı yeşil ve sevimli bir yer olarak tasvir etmişlerdir. Bununla birlikte, bereketli ve saf olarak nitelenen bu yerin yaratılış için mükemmel bir ortam ve çevre olduğu düşüncesi görülmektedir.³⁶ Sümer literatüründe *Nanna-Suen'in Nibru'ya Seyahati* olarak adlandırılan metinde, “(30.-36. satırlar) *Dilmun var olmadan önce, palmye ağaçları benim şebrimde yetişiyordu. Dilmun var olmadan önce, palmye ağaçları Nibru'da yetişiyordu ve büyük anne Ninlil ince keten giysiler giyiyordu.*” ifadeleri geçmektedir.³⁷ *Sud'un Evlenmesi* biçiminde adlandırılan bir mitolojik metinde, tanrı Enlil'in müstakbel gelinine çok sayıda hediye ve harika bir ziyafet için malzeme göndermesi tasvir edilmektedir. Bu ziyafet için geçen malzemelerden biri Dilmun hurmasıdır.³⁸ Literatürde *Lu-diğira'nın Annesine Mesajı* olarak adlandırılan metinde Lu-diğira adlı kişi, annesi Şat-Eştar'ı “*Tatlı bir Dilmun hurması, çok aranan birinci sınıf bir*

³⁰ Rice, *The Archaeology of the Arabian Gulf C. 5000–323 BC*, 132-133.

³¹ Benjamin R. Foster, *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature* (Maryland: CDL Press, 3. Baskı, 2005), 58.

³² Wright, *The Early History of Heaven*, 30.

³³ Samuel Noah Kramer, *The Sumerians: Their History, Culture, and Character* (London: University of Chicago Press, 1963), 192.

³⁴ Rice, *The Archaeology of the Arabian Gulf C. 5000–323 BC*, 131.

³⁵ Black vd., *The Literature of Ancient Sumer*, 58.

³⁶ Don Nardo, *Babylonian Mythology* (New York vd.: Lucent Books Publishing, 2013), 34-36.

³⁷ Black vd., *The Literature of Ancient Sumer*, 148.

³⁸ Bottero-Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 131.

hurma” biçiminde tarif etmektedir.³⁹ Sümerce ve Akadca yazılmış ve Babil şehrini Nippur ile karşılaştırarak öven bir metinde, “*Babil, Dilmun’dan gelen hurma kadar tatlıdır!*” ifadesi geçmektedir.⁴⁰ Ülkemizde sevilerek yenilen Trabzon hurması, halk arasında “Cennet Hurması” olarak da adlandırılmaktadır. Beğenilen ve tatlı bir yiyeceğin, ideal bir yere (Cennet’e-Dilmun’a) atfedilerek tarif edilmesi dikkat çekicidir. Bununla birlikte, metinlerde “Dilmun Soğanı (SUM.DILMUN)” ifadesi geçmektedir.⁴¹ Burada Dilmun’un bazı zirai ürünlerinin (hurma ve soğan gibi) şöhretinin metinlere yansıdığı anlaşılmaktadır. Günümüze bir zirai ürünün belli bir yere atfedilerek öne çıkartılması yaklaşımının (Amasya elması, Şanlıurfa biberi, Trabzon hurması, Taşköprü sarımsağı gibi) ilk biçimlerinin çivi yazılı metinlerde görülmesi dikkat çekicidir. Bu durum, Mezopotamya uygarlığının modern toplumların bilinçaltındaki izleri olarak yorumlanabilir.

Sümer panteonunda küçük ve önemsiz bir tanrı olan Enshag (Inzak, Enzag, Enzak veya Anzak olarak da bilinir) adlı tanrı, Dilmun’un tanınmasında önemli bir rol oynamıştır. Dilmun’dan oldukça uzak bir konumda olan Ege Denizi’ndeki Çuha (Cythera) Adasında bulunan ve arkaik çivi yazısı ile yazılmış bir metin, “*Tilmun kralı Naram-Sin, Tilmun kralı Ibiq-Adad’ın oğlu, bayatı için bir adak sunmuştur.*” biçimindedir. Bu metinde geçen Naram-Sin, Sargon’un torunu olan Akad kralı değildir. Bu kişi, MÖ 1830 civarında Eşnunna’nın⁴² hükümdarıydı. Ibiq-Adad ise bilinmeyen bir isim gibi görünüyor. Bu yazıtın, Dilmun’dan oldukça uzak olan bir Ege adasında yer almasının nedeni bilinmemektedir.⁴³ Bu metin, söz konusu dönemde Dilmun’un şöhretinin ne kadar yaygın olduğunu gösteren bir kanıt olarak değerlendirilebilir.

Sümer literatüründe Dilmun hem bir ticaret merkezi olarak hem de su tanrısı Inzak’ın kült bölgesi olarak geçmektedir.⁴⁴ Dilmun’un tanrısının Inzak veya Enshag olduğu bilinmekle birlikte, *Enki ve Ninbursag* adlı mitolojik metinde tanrı Enki, “Dilmun’un Efendisi” olarak ifade edilmektedir. Enki’nin Dilmun’un ilk ve en önemli tanrısı olabileceği belirtilmektedir. Bu tanrının Dilmun’da saygın bir şekilde ortaya çıktığı ve buradan Sümer topraklarına yayıldığı düşüncesi bulunmaktadır. Metinlerde Enki’nin Dilmun’dan medeniyet sanatlarını getirdiğinin vurgulanması, bu düşüncüyü desteklemektedir.⁴⁵ Dilmun ile ilgili metinlerde, bu bölgenin Mezopotamya ve İndus uygarlıkları ile olan ticari ilişkisi öne

³⁹ Black vd., *The Literature of Ancient Sumer*, 191.

⁴⁰ Foster, *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature*, 879.

⁴¹ Elizabeth Rosemary Ellison, “A Study of Diet in Mesopotamia (C.3000-600 BC) and Associated Agricultural Techniques and Methods of Food Preparation”, *University of London, Faculty of Arts*, Doktora Tezi, 1978, 191.

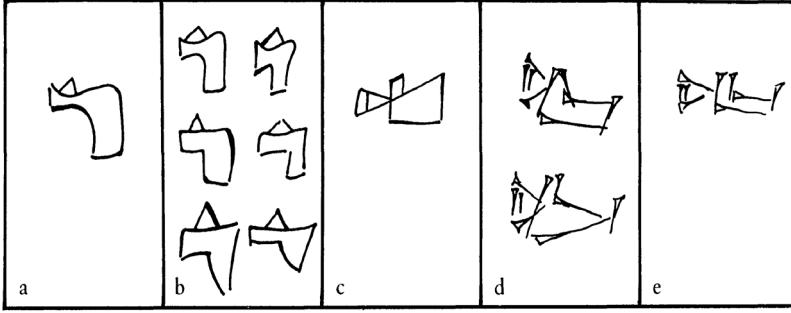
⁴² Bağdat’ın 81 kilometre kuzeydoğusunda yer alan Eşnunna kenti, Dicle Nehrinin kollarından biri olan Diyala Nehrinin doğu tarafında bulunmaktaydı. Burası, Yukarı Mezopotamya’nın önemli ve etkili bir kenti olarak öne çıkmıştır (bk. Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 99-100; Firuzan Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi* (Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1983), 113-139).

⁴³ Rice, *The Archaeology of the Arabian Gulf C. 5000–323 BC*, 137.

⁴⁴ Alster, “Dilmun, Bahrain, and the Alleged Paradise in the Sumerian Myth and Literature”, 59.

⁴⁵ Rice, *The Archaeology of the Arabian Gulf C. 5000–323 BC*, 131.

çıkılmaktadır.⁴⁶ Dilmun'u gösteren çivi yazısı işareti (bk. Şekil-1), bir gemiyi anımsatmaktadır. Bu işaretin, Dilmun'un deniz ticaretindeki etkisini ve önemini yansıttığı söylenebilir.

Şekil 1: Dilmun için kullanılan Çivi yazısı İşaretinin Tarihsel Gelişimi (a: Geç Uruk/Ur III, b: Cemdet Nasr/Ur III, c: Arkaik Ur, d: Fara ve Abu Salabikh, e: Ebla)⁴⁷

3. Dilmun'un Konumu ve Özellikleri

Çivi yazılı kaynaklarda Dilmun ile ilgili metinler genel olarak iki kategoride ele alınmaktadır. Ticari, astrolojik ve bir şeye (tanrıya, tapınağa, krala) ithaf olarak yazılmış metinler bu kategorinin ilkidir. İkinci kategoride, Mezopotamya literatürü derlemeleri yer almaktadır. Dilmun ile ilgili erken dönem metinlerinde, onun yeryüzünde belirli bir bölge olduğu konusunda bir belirsizlik görülmektedir.⁴⁸

19. yüzyılın sonlarından itibaren çivi yazılı metinlerde tespit edilen Dilmun'un konumu, birçok bilim adamının ve araştırmacının gündeminde yer almıştır. Bu yerin Basra Körfezinin İran tarafında olduğunu iddia eden araştırmacıların yanında, onun Arap Yarımadası'nın bir parçası olduğu görüşünü öne sürenler olmuştur.⁴⁹ 1861 yılında İngiliz diplomat ve Asur bilimci Henry Rawlinson, çivi yazılı metinlerinde geçen Dilmun'u Bahreyn Adası olarak tanımladı. Bu tarihten itibaren çok sayıda arkeolojik kazı bu adada gerçekleştirildi. Bu kazılarda, sayısı on binleri bulan tümülüs mezarlar ortaya çıkarıldı. Bu mezarlar ve Dilmun'a atıf yapan metinler, döneminde bu yerin önemli bir merkez olduğunu göstermektedir.⁵⁰

Dilmun ismi ilk defa MÖ 3000 yıllarına ait ve Uruk'ta bulunan bir tablette geçmektedir. Bu şehir (Uruk), yaklaşık 300 veya 400 yıl sonra büyük kahraman Gılgamış'ın kral olduğu ve ölümsüzlük arayışına çıktığı yerdur. Çivi yazılı metinlerin en erken örneklerinde Dilmun isminin geçmesi, onun Sümerler için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.⁵¹ Akad Döneminde Mezopotamya'nın doğu ticareti Meluhha'ya (İndus Bölgesi'ne) kadar uzanmaktaydı ve ticaret hacminde zamana bağlı olarak artışlar ve azalmalar olmuştur. Hem

⁴⁶ Lamberg-Karlovsky, "Dilmun: Gateway to Immortality", 45.

⁴⁷ Daniel T. Potts, *The Arabian Gulf in Antiquity: From Prehistory to the Fall of the Achaemenid Empire* (Oxford: Clarendon Press, 1990), 87.

⁴⁸ Lamberg-Karlovsky, "Dilmun: Gateway to Immortality", 45.

⁴⁹ P. B. Cornwall, "Two Letters from Dilmun", *Journal of Cuneiform Studies* 6/4 (1952): 137-138.

⁵⁰ Lamberg-Karlovsky, "Dilmun: Gateway to Immortality", 45.

⁵¹ Rice, *The Archaeology of the Arabian Gulf C. 5000-323 BC*, 145.

özel girişimler hem de tapınak gibi kamusal örgütlenmeler tarafından gerçekleştirilen bu ticaretin hacmi, bazı dönemlerde dikkate değer bir boyuta ulaşmıştır.⁵²

MÖ 3. binyılın sonlarına doğru, Asya’daki bazı büyük siyasi yapıların ve toplumların çöküşünü ve parçalanmasını, “Doğu’nun Tutulması” biçiminde adlandırılan bir evre olarak gören yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu evrenin eşliğinde Dilmun, siyasi bir otorite olarak ortaya çıkmaya başlar.⁵³ Babil’de hüküm süren Kassitlerin MÖ 2. binyılın ortalarına doğru Dilmun bölgesinde etkili olduğu görülmektedir. Mezopotamya’dan gelen ve Dilmun’u bir Babil kolonisine dönüştüren bu yerleşimcilerin yöneticileri, ikametgâh için Qal’at al-Bahrain’i seçmişlerdi. Muhtemelen eski Dilmun krallarının restore edilmiş sarayında kurulan bu ikametgâh, aktif bir idareye ev sahipliği yapıyordu. Burada yapılan arkeolojik kazılarda Akad dilinde yazılmış yüzden fazla çivi yazılı tablet ortaya çıkarıldı. Tabletlerdeki metinler, Dilmun’un merkezinde bulunan bu sarayın temel ekonomik işlevini doğrulamaktadır. Hem yazılı hem de arkeolojik kaynaklar, bu dönemde Dilmun’un uluslararası deniz ticaretinin önemli bir merkezi olduğunu göstermektedir.⁵⁴

Metinlerde geçen E-Dilmuna ifadesi “Dilmun Evi” anlamına gelmektedir ve Urim (Ur) kentindeki tanrıça İnanna’nın tapınağını belirtmektedir.⁵⁵ Dilmun ülkesi, metinlerde “Güneşin yükseldiği yer” olarak ifade edilmektedir. Buradan Dilmun’un Mezopotamya’nın doğusunda yer aldığı anlaşılmaktadır. Leonard Woolley’in Ur kentinden ortaya çıkardığı tabletlerdeki ticari metinlerde, Dilmun’dan Ur şehrine fildişi getirildiği belirtilmektedir. Dönemin en zengin fildişi kaynaklarının bulunduğu coğrafyalardan biri, Indus (Meluhha) bölgesidir. Bunların yanında geç dönem metinlerinde (MÖ 1. binyıl) Indus ile Dilmun’un birlikte kullanıldığı ifadeler görülmektedir. Asur kralı Tukulti-Ninurta’nın, “Dilmun ve Meluhha’nın kralı” unvanını kullanması bunun bir örneğidir. Bunun gibi birkaç ip ucu üzerinden hareket eden bazı araştırmacılar, Dilmun’un Indus bölgesi olduğu tezini öne sürmüşlerdir.⁵⁶ Farklı görüşler bulunmakla birlikte, Dilmun’un Bahreyn adasının yer aldığı bölge olduğu düşüncesi öne çıkmaktadır (bk. Şekil 2).⁵⁷ Dilmun’un bu şekilde tanımlanması konusunda çok az şüphe bulunmaktadır.⁵⁸

Güney Mezopotamya’nın erken dönem metinlerinde geçen yer adları üzerine kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Dilmun, 1880 yılında Fransız oryantalist Julius Oppert tarafından Bahreyn adalarının en büyüğü ile özdeşleştirilmiştir. Oppert’in bu yaklaşımı, Yunan ve Roma kaynaklarında Bahreyn’in ismi olan “Tylos” ile Asur kralı II. Sargon’un tarihçesinde geçen Akadca “Tilmun” isminin benzerliğine dayanmaktadır.⁵⁹ Dilmun’u Bahreyn Adasının ötesinde, daha geniş bir coğrafi bölge olarak ifade edilmesi genel bir kabul görmektedir. Bu

⁵² Steffen Terp Laursen, “The Decline of Magan And The Rise of Dilmun”, *Arabian Archaeology and Epigraphy* 20 (2009), 135-136.

⁵³ Steffen Terp Laursen, “Symbols of Dilmun’s Royal House: A Primitive System of Communication Adopted From the Late Indus World?”, *Arabian Archaeology and Epigraphy* 27 (2016), 2.

⁵⁴ Salman Al-Mahari vd., “Bahrain, Its History and Heritage: An Overview”, *World Heritage* 88 (June 2018), 14-16.

⁵⁵ Black vd., *The Literature of Ancient Sumer*, 362.

⁵⁶ Kramer, “The Indus Civilization and Dilmun: The Sumerian Paradise Land”, 45-52.

⁵⁷ A.H. Dani-V.M. Masson (ed.), *History of Civilizations of Central Asia* (Delhi: Motilal Banarsidass Publishing, Volume 1, 1999), 285.

⁵⁸ Lamberg-Karlovsky, “Dilmun: Gateway to Immortality”, 45.

⁵⁹ Jules Oppert, “Le Siège Primitif des Assyriens et des Phéniciens”, *Journal Asiatique*, 7/15 (1880), 91; Potts, *The Arabian Gulf in Antiquity: From Prehistory to the Fall of the Achaemenid Empire*, 85-86.

yaklaşımına göre Dilmun, Basra Körfezi'nin ortasındaki Bahreyn adasını, Körfez'in başında bulunan Feyleke (Failaka) adasını ve bunların arasında uzanan Arap kıyı şeridini kapsamaktadır.⁶⁰ Failaka Adası'nda Dilmun kültürünün varlığını gösteren arkeolojik kanıtlar (çanak-çömlekler, damga mühürler, taş aletler ve yerleşim yerleri kalıntıları gibi) bulunmuştur.⁶¹ Bunun yanında Dilmun'un doğu sınırının düşünülenden çok daha uzakta olduğu ve hatta İndus veya Harappa uygarlığının geliştiği İran, Pakistan ve Hindistan'ın tamamını olmasa da büyük bir bölümünü kapsadığı dile getirilmektedir.⁶²

Şekil 2: Dilmun Bölgesi⁶³

Antik dönemde Arap Yarımadası'nda yaşayan insanlar, buldukları coğrafyanın kurak ve çöl iklimi koşullarının olumsuzluklarını farklı şekillerde telafi etme yoluna gitmişlerdir. Dönemin insanları, çölün zorlu koşullarına ve susuzluğa dayanıklı olan deve ve yarımadanın sunduğu deniz yolu taşımacılığı ile yaşadıkları coğrafyayı ticaret merkezine ve güzergâhına dönüştürmüşlerdir. MÖ 4. binyıldan itibaren bu coğrafyanın önemli ticari faaliyetlere ev sahipliği yaptığı, yazılı metinlerden anlaşılmaktadır. Arap Yarımadası'nın uluslararası ticaret bağlamında öne çıkan merkezlerinden biri Dilmun olmuştur.⁶⁴ Erken Dilmun uygarlığının (MÖ 2500-1700) kökleri Arap Yarımadası'na dayanmaktadır. Bununla birlikte, bu uygarlığın en parlak dönemi MÖ 2000 civarında görülmektedir.⁶⁵ MÖ 2000'lerde Arap (Basra) Körfezi'nde özgün ve özel bir yeri bulunan Dilmun, binlerce yıl boyunca düzenli aralıklarla doğu ile batıyı birbirine bağlayan deniz yollarında kültürel, etnik ve ticari bir merkez olarak hizmet etmiştir. Bu yönüyle Dilmun, Körfez Bölgesi'nde çoğu tanımlamaya göre kentsel olarak nitelendirilebilecek bir yerleşim yeri geliştiren tek Bronz Çağı kültürünün vatanı olmuştur. Dilmun'un bu olağanüstü kentleşme örneği, Qala'at al-Bahrain arkeolojik alanından gelmektedir. Bu alandaki yerleşimin, MÖ 3. binyılın ikinci yarısından MÖ

⁶⁰ Hallo, *The World's Oldest Literature: Studies in Sumerian Belles-Lettres*, 552; Bottero-Kramer, *Mesopotamya Mitolojisi*, 168.

⁶¹ bk. Peter Barta vd., "Al-Khidr on Failaka Island: Preliminary Results of the Fieldworks at a Dilmun Culture Settlement in Kuwait", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* (TÜBA-AR) 11 (2008), 121-134.

⁶² bk. Kramer, "Dilmun: Quest for Paradise", 111-115.

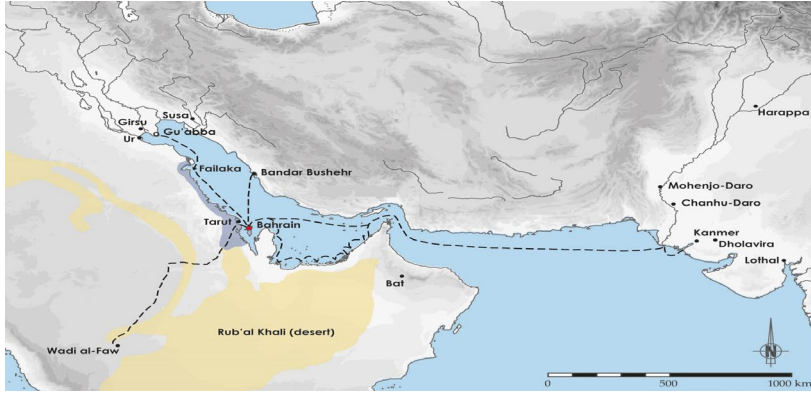
⁶³ Platon Alexiou vd., "The Lost Ancient Dilmun Furniture: An Archaeological Experiment in Visualization and Reconstruction", *Journal of Arabian Studies* 15/1 (2025), 8.

⁶⁴ Daniel T. Potts, "Dilmun: Where and When?", *Dilmun* 2 (1983), 15.

⁶⁵ Harriet Crawford, "Dilmun Revisited: Excavations at Saar, Bahrain", *Archaeology International* 1/1 (1997), 37.

1970'lere kadar neredeyse kesintisiz olarak devam ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁶ Dilmun, teknik becerileri ve ekonomik ve siyasi birimleri bulunan bir halka ev sahipliği yapmıştır. Stratejik olarak Dilmun; Mezopotamya, Magan ve İndus Vadisi arasındaki deniz yolunda yer almaktaydı (bk. Şekil 3). Bundan dolayı güçlü bir siyasi, ekonomik ve kültürel etkileşimde yer almıştır.⁶⁷

Tarih öncesi dönemlerden itibaren yerleşimin görüldüğü Bahreyn Adası, özellikle MÖ 3. binyılda Dilmun uygarlığı ile öne çıkmaktadır. “Bahreyn” adı, ülkenin iki su kaynağına (tatlı su ve çevredeki denizlerdeki tuzlu su) sahip olmasına atıfta bulunmaktadır. Bir dönem Babil İmparatorluğu'nun parçası olan bu ada, Yunanlılar tarafından Tylos ismiyle bilinmekteydi. İslam'ın ortaya çıkmasından önce bu ada, Awal olarak adlandırılmaktaydı. Bir süre Sasanilerin hakimiyeti altına giren ada, Arap hükümdarlar aracılığıyla yönetilmiştir.⁶⁸

Şekil 3: MÖ 2000'lerde Bahreyn (Dilmun)'in Ticaret Rotası⁶⁹

Antik Dönem'in erken evrelerinden itibaren Basra Körfezi Bölgesi'nin en etkili unsuru Mezopotamya olmuştur. Söz konusu bölgede İran, İç Arabistan, İndus Vadisi ve Umman farklı oranlarda etkili olmakla birlikte, bu unsurlardan hiçbiri Mezopotamya'nın etkisinin derinliğini ve kalıcılığını gösterememiştir. Sümer mitlerinde tanrıların doğum yeri olarak öne çıkan Dilmun'un Mezopotamya ile karadan ve denizden doğal bir teması bulunmaktaydı.⁷⁰ MÖ 2500 yıllarına tarihlendirilen ve Lagaş kentinde ortaya çıkarılan bir yazıtta, Dilmun'un gemilerinin uzak diyarlardan Güney Mezopotamya'ya kereste getirdiği belirtilmektedir.⁷¹ Metinlerde Babil kralı Nebukadnezar'ın, Basra Körfezinde yer alan Failaka adasını kontrol ettiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında kral Nabonidus döneminde, Dilmun'da Babil adına

⁶⁶ Steffen Terp Laursen, “The City of Dilmun and Evolving Technology, c. 2000 BC: Combinatorial Evolution and the Emergence Urban Heterogeneity”, *Journal of Urban Archaeology* 8 (2023), 68-69.

⁶⁷ Hasan Ashkanani, “Interregional Interaction and Dilmun Power in the Bronze Age: A Characterization Study of Ceramics from Bronze Age Sites in Kuwait”, *Graduate Theses and Dissertations*, University of South Florida Scholar Commons, 2014.

⁶⁸ Mohammad Abdul-Hadi Saleh Al-Jazi, “A Historical Study on The Kingdom of Bahrain: The importance of the Site and Its Role in Bahrain's Modern and Contemporary History”, *Journal of History Culture and Art Research*, 9/3 (2020), 345-346.

⁶⁹ Laursen, “The City of Dilmun and Evolving Technology, C. 2000 BC”, 66.

⁷⁰ Rice, *The Archaeology of the Arabian Gulf C. 5000–323 BC*, 78.

⁷¹ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğru*, çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Cilt 1, 2010), 43.

bir valinin bulunduğu bilinmektedir.⁷² Bu kanıtlar, Dilmun'un Mezopotamya'nın ticari, kültürel, dini ve sosyal yaşamında özel bir yerinin bulunduğunu göstermektedir. Belki de bu özel bağ ve ilgi, onun ideal yer olarak tercih edilmesinde etkili olmuştur.

4. İdeal Yer Arketipi Olarak Dilmun

Mezopotamya'nın çivi yazılı metinlerinde, neredeyse bütün dinlerde ve kültürlerde bulunan ideal yer fenomeninin arketipleri görülmektedir. Metinlerde Dilmun olarak idealize edilen bu yer, Semitik kültürde ve dinlerde Cennet ve Aden Bahçesi biçiminde yer almaktadır. Arapça *cenn* köküne dayanan Cennet kavramı, saklamak veya örtmek anlamına gelmektedir. Bu kavram temelde toprağı bitki örtüsü ile örtülmüş/kaplanmış yeri belirtmektedir.⁷³ İslam geleneğinde sorunların ve kısıtlamaların olmadığı mutlu bir yaşam diyarı, Cennet kavramı ile ifade edilmektedir. Bu gelenekte, Allah'a inanan ve itaat eden Müslümanlara ahirette mükafat olarak mutlu ve sonsuz bir yaşamın Cennet'te sunulacağı inancı bulunmaktadır.⁷⁴ Kur'an'da Cennet'i tasvir eden ayetlerde, onun içinden ırmakların aktığı (bol su kaynağının bulunduğu), yeşil bitki örtüsü ile kaplı olduğu, her türlü meyvenin yer aldığı bir bahçe niteliği taşıdığı ve Allah'ın bir ihsanı olduğu vurgulanmaktadır.⁷⁵ Bol su kaynakları bulunan bir bahçe biçiminde tasvir edilen Cennet ile ilgili çok sayıda ayet bulunmaktadır. Bu kavramın İbranicedeki karşılığı ve muhtemelen Pers kökenli bir sözcük olan *pardes*, muhteşem ve güzel nitelikleriyle öne çıkan bahçeleri belirtmektedir. Bu sözcük Kitab-ı Mukaddes'te üç farklı yerde geçmektedir ve geçtiği yerlerden birinde "bahçe" anlamını ifade etmektedir. Aden Bahçesi olarak geçen bu yer hem bol su kaynaklarıyla hem de hayat ve iyilik ile kötülüğü bilme ağaçlarıyla öne çıkmaktadır.⁷⁶ Perslerde *paradise* sözcüğü, kral ve soyluların kapalı eğlence alanı olarak kraliyet parkı veya bahçesi anlamını belirtmektedir. Bu alan, zengin ağaç türleri, bol su kaynağı ve çok sayıda av hayvanı içermektedir.⁷⁷ Yunanlıların ve Yahudilerin bu sözcüğü Perslerden aldığı düşünülmektedir. Antik dönemde çok sayıda atf ve tanımlama yapılan bu kavramın, etrafı çevrili küçük bahçe anlamında kullanıldığını

⁷² Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu* (Cilt 2), 301.

⁷³ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Rağib el-İsfahânî, *El-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, ed. Muhammed Seyyid Keylanî (Beyrut: Dârü'l-Marife, 1961), 96.

⁷⁴ Ali Ünsal, *Cennet ve Cehennem* (İzmir: Rehber Yayınları, 2008), 30-31.

⁷⁵ "İman edip salih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele. Cennetlerin meyvelerinden kendilerine her rızık verilğinde, 'Bu (tıpkı) daha önce (dünyada iken) bize verilen rızık!' diyecekler..." (Bakara 2/25), "Cehennemlikler de cennetliklere, 'Ne olur, sudan veya Allah'ın size verdiği rızıktan biraz da bizim üzerimize akıtın' diye çağırırlar. Onlar, 'Şüphesiz, Allah bunları kâfirlere haram kılmıştır' derler." (A'raf 7/50), "Allah'a karşı gelmekten sakınanlara söz verilen cennetin durumu şöyledir: Orada bozulmayan su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları, içenlere zevk veren şarap ırmakları ve süzme bal ırmakları vardır. Orada onlar için meyvelerin her çeşidi vardır..." (Muhammed 47/15) ve "Bu iki cennetten başka iki cennet daha vardır. O hâlde, Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz? O iki cennet koyu yeşil renktedir. O hâlde, Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz? İçlerinde kaynayan iki pınar vardır. O hâlde, Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz? İçlerinde her türlü meyve, hurma ve nar vardır." (Rahmân 55/62-68). (bk. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meali* (Ankara: DİB Yayınları, 2011)).

⁷⁶ George A. Barton vd., "Paradise", *Jewish Encyclopedia* (New York-London: Funk&Wagnalls Company Publishing 1906), 515; Michael Harvey Koplitz, *Understanding Genesis Volume Two*, (E-Kitap: Published by Michael Harvey Koplitz, 2024), 12-13.

⁷⁷ Paradise kavramının bu şekilde tasviri, Antik Yunan filozofu Ksenofanes'in eserlerinde görülmektedir (bk. Dustin Gish, "Xenophon's Cyrus and Hunting in Paradise", *Classical World* 117/2 (2024), 117-145; Xenophon, *Cyropaedia: The Education of Cyrus*, çev. Henry Graham Dakyns (London-New York: J.M. Dent and E.P. Dutton Publishing, 1914).

görmek mümkündür. Bu kavram hem Yahudi tarihçi Josephus ve Antik Yunan filozofu Ksenofanes gibi yazarların eserlerinde hem de Septuaginta ve Kitab-ı Mukaddes gibi kaynaklarda yer almaktadır.⁷⁸

Tevrat'ta belirgin ve detaylı bir öteki dünya (ahiret) anlayışı görülmektedir.⁷⁹ Ölümünden sonra *Şeol* olarak adlandırılan bir yere gidildiği bilinmekle birlikte, bu yer konusunda detay verilmemektedir.⁸⁰ Burada ideal yer düşüncesi, “Aden Bahçesi” ile özdeşleştirilmiştir.⁸¹ Ölümünden sonra yaşamın bir parçası olarak görülmeyen Aden Bahçesi, yeryüzünün bilinmeyen bir bölgesinde yer almaktadır ve bereketli su kaynakları (Fırat, Dicle, Pişon ve Gihon gibi dört nehrin çıktığı yer) ile öne çıkmaktadır.⁸² Kitab-ı Mukaddes'in Hezekiel Kitabı'nda Aden, “Tanrının Bahçesi” olarak nitelendirilmektedir.⁸³ Samuel Noah Kramer, *Enki ve Ninhursag* adlı mitolojik anlatıda yer alan Dilmun'u Kitab-ı Mukaddes'in Aden Bahçesi'ne benzetmektedir.⁸⁴ Burada bereketli su kaynakları ve ağaçları ile öne çıkan, tanrısal bağlamda verilen ve yeryüzünde bulunan idealize edilmiş bir yer düşüncesi, Mezopotamya'nın çivi yazılı metinleri ile Kitab-ı Mukaddes'in ortak bir temasıdır. Sorunların ve kısıtlamaların bulunmadığı ve bereketli su kaynakları bulunan bir bahçe biçiminde ideal yer tasavvurunun Mezopotamya'dan sonra farklı dinlerde ve kültürlerde varlığını koruduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı ideal yer düşüncesinin ve inancının arketiplerini ve arka planını içeren Mezopotamya'nın çivi yazılı metinleri, bu konuda önemli bilgiler sunma potansiyeline sahiptir.

⁷⁸ bk. Stewart Dingwall Fordyce Salmond, “Paradise”, *A Dictionary of the Bible*, ed. James Hasting (Hawaii: University Press of the Pacific, Volume 3, Part II, 2004), 668-669; Richard Stephen Charnock, *Local Etymology: A Derivative Dictionary of Geographical Names* (London: Houlston and Wright Publishing, 1859), 201; Xenophon, *Cyropaedia: The Education of Cyrus*; Flavius Josephus, *The Antiquities of the Jews*, çev. William Whiston (London: Wordsworth Editions, 2006); Alfred Rahlfs (ed.), *Septuaginta* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1935); Yaratılış 2:4-17.

⁷⁹ bk. Baki Adam, “Yahudilik”, *Dinler Tarihi*, ed. Baki Adam (Ankara: Grafiker Yayınları, 4.Baskı, 2017), 96-97.

⁸⁰ “Kötüler ölümler diyarına (Şeol) gidecek, Tanrı'yı unutan bütün uluslar...” (Mezmurlar 9:17), “Ölüm yakalasan düşmanlarını ansızın. Diri diri ölümler diyarına (Şeol) insinler. Çünkü içleri ve evleri kötülük dolu.” (Mezmurlar 55:15), “Ölümler diyarını (Şeol) delip girseler, el imi uzatıp onları çıkaracağım. Göklere çıksalar, onları oradan indireceğim (Amos 9:2) vd. (bk. *Kutsal Kitap: Yeni Dünya Çevirisi* (New York: Watch Tower Bible And Tract Society, 2019); W. Creighton Marlowe, *Other Voices in Old Testament Interpretation: Untraditional Explanations of Selected Popular Old Testament Texts and Topics*, (Oregon: Wipf&Stock Publishing, 2019), 170-174).

⁸¹ “RAB Tanrı doğuda, Aden'de bir bahçe dikti. Yarattığı Adem'i oraya koydu. Bahçede iyi meyve veren türlü türlü güzel ağaç yetiştirdi. Bahçenin ortasında yaşam ağacıyla iyile kötüyü bilme ağacı vardı. Aden'den bir ırmak doğuyor, bahçeyi sulayıp orada dört kola ayrılıyordu. İlk ırmağın adı Pişon'dur. Altın kaynakları olan Havila sınırları boyunca akar. Orada iyi altın, reçine ve oniks bulunur. İkinci ırmağın adı Gihon'dur, Kuş sınırları boyunca akar. Üçüncü ırmağın adı Dicle'dir, Asur'un doğusundan akar. Dördüncü ırmak ise Fırat'tır (Yaratılış 2:8-15).

⁸² Mordecai Schreiber (ed.) vd., *The Shengold Jewish Encyclopedia* (Maryland: Schreiber Publishing, 2003), 106.

⁸³ “Sen Tanrı'nın bahçesi Aden'deydin. Yakut, topaz, aya taşı, sarı yakut, oniks, yeşim, lacivert taşı, firuze, zümrütle çeşit çeşit değerli taşla bezenmiş. Kakma ve oyma işleri hep altındandı. Bunlar yaratıldığı gün hazırlanmışlardı (Hezekiel 28:13).

⁸⁴ Samuel Noah Kramer, “Sumerian Myths and Epic Tales-Enki and Ninhursag: A Paradise Myth”, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Ed. James B. Pritchard (New Jersey: Princeton University Press, 1992), 37.

Sonuç

Dinlerin temel karakteristik özelliklerinden biri, sorunların ve kısıtlamaların olmadığı ve mutlu bir yaşamın bulunduğu ideal yer tasavvurudur. Bu ideal yer tasavvuru, dinlerin takipçilerinin dini motivasyonlarını artırmakta ve yaşamın zorluklarına karşı onlara güç ve umut sağlamaktadır. Bu fenomenin görüldüğü Mezopotamya'nın çivi yazılı metinleri, ideal yer düşüncesinin ve inancının arketipleri ve arka planı konusunda önemli bilgiler sunmaktadır.

Mezopotamya'da ölümden sonraki yaşama yönelik karamsar ve kötümser bir bakış açısı hâkimdir. Bundan dolayı sorunların ve kısıtlamaların olmadığı ve mutlu bir yaşamın bulunduğu ideal yerin ölümden sonra değil de yeryüzünde bulunduğu inancı gelişmiştir. Bu ideal yer, Basra Körfezi'nde yer alan Dilmun'dur. Çivi yazılı kaynaklarda Dilmun; kuşların rahatsız edici gürültüsünün, aslan, kurt ve yaban köpeği gibi yırtıcı hayvanların tehlikesinin, kuş ve yaban domuzu gibi mahsule zarar veren canlıların, hastalık ve yaşlılık gibi problemlerin ve insan bağrıışları gibi kaos ortamının olmadığı ideal bir diyar olarak sunulmaktadır. Bunun yanında, onun bol su kaynaklarının bulunduğu ve yeşil ve ağaçlı bir bahçe biçiminde tasvir edildiği görülmektedir. Bu tasvirler, dönemin insanın inanç ve düşünce yapısında acıdan sakınmanın zevki elde etmekten daha etkili olduğunu ifade etmektedir.

Konumu konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte, Dilmun'un Basra Körfezi'nin ortasındaki Bahreyn adasını, Körfez'in başında bulunan Feyleke (Failaka) adasını ve bunların arasında uzanan Arap kıyı şeridini kapsadığı yaklaşımı kabul görmektedir. Arap (Basra) Körfezi'nde özgün ve özel bir yeri bulunan Dilmun, binlerce yıl boyunca düzenli aralıklarla doğu ile batıyı birbirine bağlayan deniz yollarında kültürel, etnik ve ticari bir merkez işlevi görmüştür. Bunun yanında metinlerde bu yerin, hurması ve soğanı meşhur bir diyar olduğu vurgulanmaktadır. Günümüze bir zirai ürünün belli bir yere atfedilerek öne çıkartılması yaklaşımının (Amasya elması, Şanlıurfa biberi, Trabzon hurması, Taşköprü sarımsağı gibi) ilk biçimlerinin çivi yazılı metinlerde görülmesi dikkat çekicidir. Bu durum, Mezopotamya uygarlığının modern toplumların bilinçaltındaki izleri olarak yorumlanabilir.

Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta Aden Bahçesi ve İslam dininde Cennet biçiminde görülen bu fenomenin arketipi, çivi yazılı metinlerde geçen Dilmun'dur. Kur'an'da Cennet'i tasvir eden ayetlerde, onun içinden ırmakların aktığı (bol su kaynağının bulunduğu), yeşil bitki örtüsü ile kaplı olduğu, her türlü meyvenin yer aldığı bir bahçe niteliği taşıdığı ve Allah'ın bir ihsanı olduğu vurgulanmaktadır. Bu tasvir hem çivi yazılı metinlerin Dilmun hem de Kitab-ı Mukaddes'in Aden Bahçesi inancı ve düşüncesi ile dikkate değer bir benzerlik göstermektedir. İslam geleneğinde bu ideal yerin ölümden sonraki yaşamda yer aldığı inancı bulunmakla birlikte, çivi yazılı metinlerde ve Kitab-ı Mukaddes'te onun yeryüzünde olduğu yaklaşımı görülmektedir.

Genel olarak dinlerde ideal yer tasavvurunun; arınmışlık, sorunsuzluk, masumiyet, kurtuluş, ebedi saadet, düşünüş ve kozmik düzen kavramları ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Tarihsel olarak ideal yerin yeryüzünde olduğu düşüncesinin ve inancının zayıflaması, dünyevi yaşama yönelik bakış açısında değişimi göstermektedir. Burada insanoglunun yeryüzünden mutlu bir yaşama yönelik umutlarının azaldığı söylenebilir. Dine, kültüre, bağlama, kişiye ve topluma göre farklı biçimlerde yorumlama imkânı olmakla birlikte, ideal bir yere ve yaşama yönelik özlem, inanç ve tasavvur yaklaşımı insanlık ve dinler tarihinin temel bir fenomeni olarak öne çıkmaktadır.

Değerlendirme / Review	:	Bu makalenin ön incelemesi bir iç hakem (editör), içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelenmiştir. / <i>This article was pre-reviewed by one internal referee (editor) and its content reviewed by two external referees using a double blind review model.</i>
Etik Beyan / Ethical Declaration	:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. / <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study.</i>
Etik Bildirim / Complaints	:	dergi@milelvenihal.org
Benzerlik Taraması / Similarity Check	:	Ithenticate
Çıkar Çatışması / <i>Conflict of Interest</i>	:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / <i>The author declares that there is no conflict of interest.</i>
Yazarlık Katkısı / Authorship Contribution	:	-
Finansman / Grant Support	:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır. / <i>No funds, grants, or other support was received.</i>
Telif Hakkı & Lisans / License	:	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / <i>The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.</i>

Kaynakça

- Abdul, Mohammad-Al-Jazi, Hadi Saleh. "A Historical Study on the Kingdom of Bahrain: The importance of the Site and Its Role in Bahrain's Modern and Contemporary History", *Journal of History Culture and Art Research* 9/3 (2020), 341-349. <http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v9i3.2831>
- Adam, Baki. "Yahudilik". *Dinler Tarihi*. ed. Baki Adam. Ankara: Grafiker Yayınları, 4.Baskı, 2017, 62-128.
- Altuntaş, Halil-Şahin, Muzaffer. *Kur'an-ı Kerim Meali*. Ankara: DİB Yayınları, 2011.
- Al-Mahari, Salman vd. "Bahrain, Its History and Heritage: An Overview", *World Heritage* 88 (June 2018), 12-22.
- Alexiou, Platon vd. "The Lost Ancient Dilmun Furniture: An Archaeological Experiment in Visualization and Reconstruction". *Journal of Arabian Studies* 15/1 (2025), 1-28. <https://doi.org/10.1080/21534764.2025.2573081>
- Alster, Bendt. "Dilmun, Bahrain, and the Alleged Paradise in Sumerian Myth and Literature", *Dilmun: New Studies in the Archaeology and Early History of Babrain*. ed. Daniel T. Potts (BBVO 2). Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 1983, 39-74.
- Ashkanani, Hasan. "Interregional Interaction and Dilmun Power in the Bronze Age: A Characterization Study of Ceramics from Bronze Age Sites in Kuwait", *Graduate Theses and Dissertations*, University of South Florida Scholar Commons, 2014. <https://scholarcommons.usf.edu/etd/4980>, 23.
- Barta, Peter vd. "Al-Khidr on Failaka Island: Preliminary Results of the Fieldworks at a Dilmun Culture Settlement in Kuwait". *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)* 11 (2008), 121-134.
- Barton, George A. vd. "Paradise". *Jewish Encyclopedia*. New York-London: Funk & Wagnalls Company Publishing 1906.
- Black, Jeremy vd. *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford vd.: Oxford University Press, 2004.
- Bordreuil, Pierre vd. *Tarihin Başlangıçları: Eski Yakınoğu Kültür ve Uygarlıkları*. çev. Levent Başaran. İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.
- Bottero, Jean-Kramer, Samuel Noah. *Mezopotamya Mitolojisi*. çev. Alp Tümertekin. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Charnock, Richard Stephen. *Local Etymology: A Derivative Dictionary of Geographical Names*. London: Houlston and Wright Publishing, 1859.
- Cline, Eric-Takacs, Sarolta (ed.). *The Ancient World Civilizations of the Near East and Southwest Asia*. New York: Sharpe Reference Publishing, 2007.
- Cornwall, P.B. "Two Letters from Dilmun", *Journal of Cuneiform Studies* 6/4 (1952), 137-145.
- Crawford, Harriet. *Sümer ve Sümerler*. çev. Nihal Uzan. Ankara: Arkadaş Yayınları, 3.Baskı, 2015.
- _____. "Dilmun Revisited: Excavations at Saar, Bahrain". *Archaeology International* 1/1 (1997), 37-39 <https://doi.org/10.5334/ai.0111>.
- Dani, A.H.-Masson, V.M. A.H. (ed.). *History of Civilizations of Central Asia*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishing, Volume 1, 1999.
- Dilek, Yeşim. "Eski Mezopotamya'da Öteki Dünya Algısının Yeraltı Tanrıca Ereskigal Bağlamında Değerlendirilmesi". *EskiYeni* 56/1 (Mart 2025), 237-259. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1566213>
- Duman, Harun. *Bir Zamanlar Yukarıda: Antik Mezopotamya Dininin Göksel Yönü ve Kebanetleri*. İstanbul: Sarmal Kitapevi, 2025.
- El-İsfahani, Ebül-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Rağıb. *El-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*. ed. Muhammed Seyyid Keylanî. Beyrut: Dârü'l-Marife, 1961.
- Ellison, Elizabeth Rosemary. "A Study of Diet in Mesopotamia (C.3000-600 BC) and Associated Agricultural Techniques and Methods of Food Preparation". *University of London, Faculty of*

- Arts. Doktora Tezi. 1978.
- Foster, Benjamin R. *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature*. Maryland: CDL Press, 3. Baskı, 2005.
- George, Andrew R. *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Gish, Dustin. "Xenophon's Cyrus and Hunting in Paradise". *Classical World* 117 /2 (2024), 117-145. <https://dx.doi.org/10.1353/clw.2024.a919923>.
- Güler, Mehmet Emin. *Antik Mezopotamyanın Çivi Yazılı Metinleri ile Kuran'ın 100 Ortak Özelliği*. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2026.
- _____. "Antik Mezopotamya'da Görülen Dini İnanç ve Uygulamalar: Mezopotamya Dini". *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 35 (01 Aralık 2024): 450-471. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1513812>.
- Hallo, William W. *The World's Oldest Literature: Studies in Sumerian Belles-Lettres*. Leiden-Boston: Brill Publishing, 2010.
- Head, Tom. *Ancient Mesopotamia*. Minnesota: Abdo Publishing, 2015.
- Horowitz, Wayne. *Mesopotamian Cosmic Geography*. Indiana: Eisenbrauns Publishing, 1998.
- Hunt, Norman Bancroft (ed.). *Living in Ancient Mesopotamia*. New York: Chelsea House Publishing, 2009.
- Jacobsen, Thorkild. *The Harps That Once: Sumerian Poetry in Translation*. New Haven-London: Yale University Press, 1987.
- _____. *Karanlığın Hazineleri: Mezopotamya Dininin Tarihi*. çev. Sibel Erduman. İstanbul: Paris Yayınları, 2017.
- Jeremias, Alfred. *The Babylonian Conception of Heaven and Hell*. London: Davit Nutt Publishing, 1902.
- Josephus, Flavius. *The Antiquities of the Jews*, çev. William Whiston. London: Wordsworth Editions, 2006.
- King, Leonard William. *Babil Mitolojisi: Mezopotamya Efsaneleri ve İnanışları*. çev. İnönü Korkmaz. İstanbul: Maya Yayınları, İstanbul, 2019.
- Kneale, Matthew. *Bir Ateistin İnanç Tarihi: En Sıra Dışı İcadımızı Anlamak*. çev. Şahika Tokel. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Koplitiz, Michael Harvey. *Understanding Genesis Volume Two*. E-Kitap: Published by Michael Harvey Koplitiz, 2024.
- Kahya, Ömer. "Sumerce kaynaklara göre Ölüler Diyarı'nın yeri". *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 9/2 (2015), 25-46. https://doi.org/10.1501/Archv_0000000009
- Kınalı, Firuzan. *Eski Mezopotamya Tarihi*. Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1983.
- Köroğlu, Kemalettin. *Eski Mezopotamya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Kramer, Samuel Noah. *The Sumerians: Their History, Culture, and Character*. London: University of Chicago Press, 1963.
- _____. "Dilmun: Quest for Paradise", *Antiquity* 37/146 (1963), 111-115.
- _____. "The Indus Civilization and Dilmun: The Sumerian Paradise Land". *Expedition Magazine* 6/3 (1964), 44-52.
- _____. "Sumerian Myths and Epic Tales-Enki and Ninhursag: A Paradise Myth". *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Ed. James B. Pritchard. New Jersey: Princeton University Press, 1992, 37-41.
- _____. *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*. çev. Hamide Koyukan. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2000.
- Kuhr, Amelie. *Eski Çağ'da Yakınoğu*. çev. Dilek Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Cilt 2, 2010.
- Kutsal Kitap: Yeni Dünya Çevirisi*. New York: Watch Tower Bible And Tract Society, 2019.
- Lamberg-Karlovsky, C.C. "Dilmun: Gateway to Immortality". *Journal of Near Eastern Studies* 41 /1 (1982), 45-50. <https://doi.org/10.1086/372911>.
- Langdon, Stephen. *Sumerian Epic of Paradise, The Flood and the Fall of Man*. Philadelphia: University

- Museum Publications, 1915.
- Laursen, Steffen Terp. “The Decline of Magan And The Rise of Dilmun”. *Arabian Archaeology and Epigraphy* 20 (2009), 134-155.
- _____. “Symbols of Dilmun’s Royal House: A Primitive System of Communication Adopted From the Late Indus World?”. *Arabian Archaeology and Epigraphy* 27 (2016), 2-18.
- _____. “The City of Dilmun and Evolving Technology, c. 2000 BC: Combinatorial Evolution and the Emergence Urban Heterogeneity”. *Journal of Urban Archaeology* 8 (2023), 65-84. <https://doi.org/10.1484/JJUA.5.135659>.
- Lissner, Ivar. *Uygurluk Taribi*. çev. Adli Moran. İstanbul: Nokta Kitap, 2012.
- Marlowe, W. Creighton. *Other Voices in Old Testament Interpretation: Untraditional Explanations of Selected Popular Old Testament Texts and Topics*. Oregon: Wipf&Stock Publishing, 2019.
- Mehta-Jones, Shilpa. *Life in Ancient Mesopotamia*. New York vd.: Crabtree Publishing Company, 2005.
- Miller, Gary. *The Tigris and Euphrates: Rivers of the Fertile Crescent*. New York: Crabtree Publishing Company, 2010.
- Nardo, Don. *Babylonian Mythology*. New York vd.: Lucent Books Publishing, 2013.
- Oppert, Jules. “Le Siège Primitif des Assyriens et des Phéniciens”. *Journal Asiatique* 7/15 (1880).
- Potts, Daniel T. *The Arabian Gulf in Antiquity: From Prehistory to the Fall of the Achaemenid Empire*. Oxford: Clarendon Press, 1990.
- Potts, Daniel T. “Dilmun: Where and When?”. *Dilmun* 2 (1983), 15-19.
- Rausch, Randolph vd., “The Riddle of the Springs of Dilmun-Does the Gilgamesh Epic Tell the Truth?”. *Historical Note* 52/4 (2014), 640-644.
- Rahlf, Alfred (ed.). *Septuaginta*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1935.
- Rice, Michael. *The Archaeology of the Arabian Gulf C. 5000–323 BC*. London-New York: Routledge Publishing, 1994.
- Salmund, Stewart Dingwall Fordyce. “Paradise”. *A Dictionary of the Bible*. ed. James Hasting. Hawaii: University Press of the Pacific, Volume 3, Part II, 2004, 668-672.
- Schreiber, Mordecai (ed.) vd. *The Shengold Jewish Encyclopedia*. Maryland: Schreiber Publishing, 2003.
- Topaloğlu, Bekir. “Cennet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, Cilt 7, 1993, 376-386.
- Ünsal, Ali. *Cennet ve Cehennem*. İzmir: Rehber Yayınları, 2008.
- Wright, J. Edward. *The Early History of Heaven*. Oxford vd.: Oxford University Press, 2000.
- Xenophon. *Cyropaedia: The Education of Cyrus*, çev. Henry Graham Dakyns. London-New York: J.M. Dent and E.P. Dutton Publishing, 1914.